

УДК 130.123:342.1

В. С. Дудченко

Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка

ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКІ ДЖЕРЕЛА ФОРМУВАННЯ ДУХОВНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ

У статті досліджуються історико-філософські джерела та соціокультурні впливи на формування духовності українського народу, досліджено українські реалії духовного становлення нації, розглядаються механізми виникнення, функціонування та перспективи духовної ідентифікації світової спільноти, розглянуто світові глобальні кризи та їхній негативний вплив на українську культуру, означено проблемні питання наукових розвідок провідних закордонних та вітчизняних мислителів.

Ключові слова: глобальні кризи, духовність, морально-етичні цінності, українська національна ідея, духовне відродження, духовне буття.

У процесі формування культури, національного менталітету, людської самоідентифікації постають глибинні питання, на які в загальній формі відповісти важко, оскільки вони вимагають індивідуального життєвого досвіду суб'єкта, його переживання. Бо все прожите життя конкретної людини є особистою відповіддю на питання типу: що таке щастя, любов, дружба, совість, духовність? Такими питаннями просякнута вся історична доля людства. Вони вічні, невичерпні, проте залишаються без відповіді. Для людини характерні питання і про сенс буття, і про можливість знаходження в самому феномені життя чогось незнищеного смертю, і про граничні, і трансцендентні сфери душі, і про моменти дива, коли обов'язкові для матерії закони класичної і некласичної фізики виявляються бездієвими в царині людської долі, щастя, свободи.

В такому річищі проблеми духовного буття людства пов'язані з вкоріненням людини в аксіологічних, культурних, благодатних сферах усвідомленого існування. Означені пошуки завше турбували людський розум та виявляються актуальними і в нашій швидкоплинній сучасності, котра переповнена незвичними глобальними викликами.

Трагічність екзистенціального досвіду, втрата духовних цінностей, орієнтирів полягає в тому, що в більшості випадків це досвід особистого переживання кризових явищ, роздвоєння, коли кардинально змінюється система цінностей, руйнується звична система переконань і критерії оцінок. Усвідомлюючи безповоротність і вагомість змін, людина знаходиться між двох світів, не маючи вкорінення в жодному з них – світ минулого (який зник) і світ майбутнього (який ще не настав). Його потрібно створити. Ми вважаємо, що сучасна людина знаходиться в ситуації втраченого ціннісного буття, в духовному вакуумі. Вона дезорієнтована і нещаслива.

Проте, на думку Н. Калюжно́ї, кризові явища мають і позитивні потенції. Вона вважає, що представники екзистенціальної філософії й екзистенціальної психотерапії схильні розглядати особисту кризу як відкриття нових можливостей, тому, що: «життя, існування і криза складають одне з одним єдине ціле. Криза є поштовхом до зміни досвіду, рішення, коли індивід повинен вибрати між різними можливостями» [5, 12]. Але більшість дослідників, пересічних громадян навряд чи розділять ці оптимістичні прогнози.

Людство переживає трагічні періоди цивілізаційного поступу. Це світові економічні (на кшталт 2008 р.), демографічні, екологічні та техногенні кризи. Останні стали реальністю в Мексиканській затоці в 2010 р. та на японській Фукусімі-1 в 2011р. відповідною є й криза мультикультуралізму через злочини Брейвіка в Норвегії в 2011 р. А ще є такі серйозні проблеми як нерівність, дискримінація, порушення прав людини, насильство над жінками, материнська і дитяча смертність. Ці та інші кризи людської цивілізації на зламі III тисячоліття в основному спричинені людською діяльністю, і недаремно більшість західних і вітчизняних філософів називають такі негаразди «антропологічною духовною катастрофою». Тому людство переглядає свої світоглядні орієнтири.

Важко не погодитись із М. Бердяєвим: «Все змінилось у світі, і потрібні вже нові реакції живого духу на всі події що відбуваються. Ці нові реакції потрібні і для духу, який залишився вірним своїй вірі, своїй ідеї. Не віра, не ідея змінилась, а світ та люди зрадили і віру, і ідею» [1, 3].

Порушення рівноваги між природою та розвитком суспільства, прірва між соціально значущим і соціально суцям, трансформація буття з вищого дару в засіб досягнення матеріального статусу, в технічний світ інструментальної і фінансової могутності – гранично драматизували проблему місця людини в Універсумі, її здатності бути причиною до змін на значно нижчому духовному рівні буття.

Проте яким би випробуванням не піддавалася людська цивілізація в ній діє своєрідний закон збереження гуманності, через який найжахливіші катаклізми породжують разом з тим високі зразки духовної мужності, духовної величі, зворушливої гармонії в досягненні вищих цінностей. Тому «антропологічна духовна катастрофа» ніколи не знищує потребу духовності, віру в її високі ідеали. Вона характеризується в наш час широким простором пошуку від формул закодованих у Ведах, Зенд Авесті, Біблії, Корані, в категоричному імперативі Канта, в «етиці благоговіння перед життям» А. Швейцера, в «ноосферній парадигмі» В. Вернадського, в співзвучності «осмисленого буття» А. Сахарова до планетарного оптимізму Тейяра де Шардена і трагічної мудрості «буття – всупереч – смерті» Г. Марселя.

Цей пошук не знаменує нову духовність, але є рухом до неї. Історія цивілізації, як відомо, знала декілька типів духовності: східного, античного, християнського і навіть сцієнтиського штибу. Глобальний розмах проблем напередодні III тисячоліття викликає потребу в новому духовному синтезі, на що, зрозуміло, буде потрібен тривалий час. Наразі, як нам здається, доцільно

акумулювати предикати духовності через дослідження інваріантних рис, вивчення історико-філософських джерел, окреслення проблемних контурів її основоположень.

Перші теоретичні уявлення про феномен духовності формуються в доісторичну епоху, коли зародилася ідея одухотвореності Космосу. В цивілізаційній перспективі увага мислителів була спрямована на виявлення й осмислення духовного, на побудову теорій духу. Було виявлено відмінність духовного і фізичного, визначені якості та можливості взаємодії з духовним (Сократ, піфагорійці, орфіки, Парменід, Платон, Геракліт Ефеський та ін.).

Історія самого терміну «дух» (pneuma і nous) може пролити світло на формування категорії духовність. Історія ця складна. Лише поступово і поволі відбувалася спірітуалізація в розумінні розвитку духу. У Священному писанні дух є терміном основоположним. Але спочатку дух (по-грецьки pneuma) мав фізичний сенс, означав вітер, подих. Pneuma ефірна, вона означає також подих Бога, дар життя, отриманий від Бога. Життя залежить від Бога, людина сама не володіє життям.

М. Бердяєв вважав, що: «давньоєврейській думці було чужим зіставлення духу і матерії, що було властивим Платону або Декарту. Жива істота є тіло, що містить у собі дух життя. Цей дух виходить від Бога і повертається до Бога» [3, 371].

В Біблії, як і у греків, дух не властивий людині, а дається їй зверху. Можна простежити, що грецька філософія завжди вважала за краще позначати дух словом «нус», ніж словом «пневма». Але нус означає також розум, інтелект, логос. Основною ознакою духу визнається інтелектуальний початок. Інтелектуальний початок підноситься над плотським світом, він духовний і божественний. У Арістотеля дух є вищою силою душі, але це сила думки, а дух-інтелект є еманациєю Божественного Єдиного. В схоластиці у Т. Аквінського дух, є перш за все, інтелектуальною силою, через яку людина поєднується з буттям.

Якісно нове розуміння духовності формується з поширенням християнства на теренах колишньої Римської імперії, розкривається в канонічних Євангеліях, продовжує біблійне розуміння, але репрезентує таку спірітуалізацію, котра говорить про нове одкровення, що відбулося. У Євангеліях все походить від духу і через дух. Це не нус філософії, а пневма релігійного одкровення. В Новому Заповіті пневма є не свідомість чи думка людини а духовний стан, визначений божественним одкровенням. Дух є Дух Святий, і він відноситься до душі, як кров відноситься до тіла.

П. Юркевич, порівнюючи античну філософську думку і християнство, доходить такого висновку: «Платон повчав, що тіло людини створено із вічної матерії, котра немає нічого спільного з духом, він таким чином припускав метафізичний дуалізм у складі світу взагалі, так і в будові людини зокрема. Християнське світоспоглядання відкинуло цей метафізичний дуалізм: матерію воно визнає похідною від духу, відповідно вона повинна носити на собі відбиток духу» [9, 114].

Аналізуючи грецьку філософію, догматику християнства та їхній вплив на формування духовності української нації, ми вважаємо за доцільність говорити про синтез їхніх глибинних потенцій, котрий формував греко-візантійську а пізніше і візантійсько-слов'янську духовну культуру.

Теоцентричний світогляд проіснував у Європі майже півтора тисячоліття і в епоху Відродження поступається місцем антропоцентризму. Тому закономірно поняття «дух» у цей період і пізніше дедалі частіше вживають для означення активного начала, творчих потенцій людини, а не Бога, видаляючи смислове наповнення цього поняття в теоцентричному аспекті з усіх сфер суспільного життя, за винятком ідеалістичної філософії.

Для України цей період позначений тим, що з XVI ст. тривають духовні пошуки, розпочинається православне книгодрукування, виникає навколо кн. Острозького плеяда філософів, народжується план «православної Академії», посилено розвивається перекладацька діяльність. Виникають братства, в них облаштовують школи, організують перекладання духовних творів. У Київському братстві (1615 р.) виникає велике церковне видавництво, розпочинається детальне вивчення католицької літератури, з'являються власні твори. Доречно відзначити Кирила Ставровецького, який випустив у 1618 році «Зерцало Богословія». В його праці відчуваються елементи томізму, так само як і в книзі Саковича «Про душу» (1625 р.). На цьому етапі релігійна думка вже починає перетворюватись на філософську. Велика роль у формуванні духовної складової нашої культури належить Петру Могилі, під патронатом якого в 1631 р. відбувається переформатування братського училища в Києво-Могилянську колегію, яку в 1701-му році перейменовано в Академію. «Петро Могила побував у роки навчання в Парижі, був знайомий з західною схоластикою, з філософією Відродження, він був «західник», який облаштував Братське Училище за зразком єзуїтських шкіл»[4, 57–58].

В Новий час філософська думка формується під знаком раціоналізму. Вона знає вже не інтелект Дамба, Т. Аквінського, вона знає лише *ratio*. Вольф, німецький просвітитель, визначає дух як субстанцію, наділену розумом і свободою волі. І. Кант говорить про дух у раціоналістичному освітньому сенсі, але в нього немає у власному сенсі філософії духу. Втім потрібно сказати, що вчення про порядок свободи, відмінному від порядку детермінованої природи, відноситься до духу. Після І. Канта німецька філософія бачить у свободі головну ознаку духу. У Гердера дух отримує в сенсі конкретного носія душевно-культурних первинних форм. Гердер перший говорить про дух мови, про національний дух і починає шукати джерела духу в історичному. Романтики повертаються до космічно-натуралістичного розуміння духу, в них духовність тотожна все оживляючому флюїдові. У Фіхте дух є прагнення до надприродного. У Шеллінга духовність пов'язана з вченням про тотожність. Дух є ніби незрілою природою, природа є зрілий дух.

Але найбільший інтерес для нас має Гегель, який перший намагався створити філософію духу. Найчудовіше в гегелівському вченні про дух те, що у нього між людиною і Богом немає безодні об'єктивності. Дух для Гегеля є

логос, елемент грецького інтелектуалізму який входить у розуміння духу. Але все ж таки головною ознакою духу є свобода, що має християнські, а не грецькі витoki.

Проте з другої половини XIX століття в суспільній матеріалістичній та технократичній свідомості більшості громадян західноєвропейських країн перемагають атеїстичні світоглядні орієнтири під впливом наукових і технічних досягнень та посилюється тенденція нехтування духовністю як проблемою, яка втратила актуальність, оскільки «Бог помер», за словами Ніцше, а з його смертю відбулась руйнація системи духовних цінностей.

На відміну від Західної Європи в українській філософії проблеми духовності, духовної самосвідомості викликали жвавий інтерес серед мисленників. Новий імпульс дослідження серця як ключового засобу пізнання макро- і мікросвіту здійснив Г. Сковорода як у своїх працях, так і в повсякденному житті. Його ідеї знайшли подальший розвиток у творчості М. Гоголя, П. Куліша, В. Соловйова, Л. Українки, П. Юркевича.

Зокрема, П. Куліш стосовно духовного наповнення особистості зазначав, що: «Серце є концентрацією душевного і духовного життя» [9, 69]; далі: «Серце є місцем всіх пізнавальних можливостей душі» [9, 70] і ще: «Серце є серцевиною морального життя людини» [9, 71].

Серед сучасних науковців новий імпульс отримує дослідження, переосмислення і популяризація духовності. Цивілізаційні «вивихи» людства яскраво засвідчили хибність технократичного шляху розвитку людства, котре останні роки нехтувало духовністю.

Сучасне життя, дуже стрімке, часто хаотичне і внутрішньо суперечливе, не дає, як правило, навіть вдумливій, неквапливій і об'єктивній людині найменшої можливості осмислити його. А це означає, що багато людей не дуже чітко уявляють собі, в якій системі історичних, соціальних і духовних координат перебуває світова спільнота.

Духовна ситуація в більшості країн світу, в багатьох країнах християнської цивілізації (і, звісно, в Україні), віддаленість більшості суспільства і чималої частини молоді від високих ідеалів, духовний вакуум нагадує про те, що подібне вже неодноразово траплялось в історії людства. А саме: момент катастрофи, краху старих, античних, язичницьких богів і початку найбільшої революції: зародження християнства; жовтневий переворот 1917 року і кардинальний злам духовного стрижня в кровавій круговерті громадянської війни; розпад СРСР в 1991 році і важкі потуги формування економічної, політичної і соціокультурної незалежності нашого народу.

С. Кримський стосовно історичних джерел формування нашої культури зазначає, що духовність нації викристалізувалася в греко-слов'янській православній цивілізації Київської Русі. Пізніше закладені паростки духовності втілювала Києво-Могилянська академія, яка була одним із чинників подолання епохи Руїни другої половини XVII ст. Він писав: «загалом духовність зробила українську націю суб'єктом світової історії» [7, 2].

На думку Д. Чижевського, великий вплив на формування духовної культури українців справило прийняття християнства. Але проблема полягала в тому, що українське духовне життя не завше було усамітнене та відокремлене. Бо мінявся ступінь політичної залежності і ступінь рівня національної свідомості інтелігенції – найважливіші передумови духовного розвитку. Зазначає: «...українська історія знижується до рівня «обласної історії» (російської, почасти польської), наслідком цього було те, що значна частина української думки працювала поза межами України, а, навпаки, на Україні брали живу участь в культурному життю чужинці» [8, 15].

Україна історично сформувалася та розвивалася на перетині світів та комунікацій: «варяг та греків», Європи та Азії, землеробської нації та кочівників дикого поля, православ'я, католицизму й протестантизму, християнської та мусульманської релігії, Західної Європи та Росії.

Так склалося, що українська нація постійно зазнавала політичних зазіхань та збройної агресії, багато років перебувала під окупацією. Лівобережжя тривалий час було під Москвою, Правобережжя більшість років перебувало в колі інтересів Європейських країн, суттєвий вплив на формування національної свідомості та архетипу поведінки українців мала Запорізька Січ. В. Горський наводить роздуми В. Липинського про те, що кордон між Сходом і Заходом маємо в географічно неозначеному стані на своїй землі, і по нашому живому тілі відбувається весь цей час пересування рухомої границі то далі на Схід, то далі на Захід. «Як наслідок цих постійних вівісекцій виробились у нас значні культурні різниці між поодинокими нашими краями» [4, 431]. І далі: «Україна розташована між світами грецько-візантійської й західної культур і є законним членом їх обох, – намагалася поєднати ці дві традиції в живу синтезу...але це велике завдання залишається і досі не виконаним і ще належить до майбутнього» [4, 430].

З ворохом нагальних проблем стикалися українські державотворці, духовні лідери, культурна еліта, коли після епохи Руїни шукали подолання хаосу в країні на шляху затвердження проекту «Республіки Духу» (визначення Г. Сковороди) та створення конституційного ладу (Конституція Пилипа Орлика та концепція синтезу європейської й східнослов'янської культури — П. Конашевич-Сагайдачний, П. Могила, Ф. Прокопович та інші представники козацької інтелігенції, досвід якої є повчальним і в сьогодні з погляду боротьби за свободу та духовного відродження нації на початку ХХІ століття).

Сучасним науковцям ще належить виконати нелегку працю з дослідження впливів різноманітних соціокультурних чинників на формування духовності нації. За браком прямих джерел важко встановити безпосередні моменти впливу на формування як духовності загалом, так і формування світогляду окремих людей. Наприклад, В. Зеньковський стосовно духовного світу Григорія Сковороди зазначає, що філософія його була безперечно продуктом особистої творчості, але це зовсім не виключає можливості впливів на нього. Підкреслює: «...при теперішнім стані матеріалів абсолютно неможливо в цьому відношенні що-небудь категорично стверджувати; але

важливим видається вказати на досить близьку побудову Сковороди відносно системи Мальбранша» [4, 30] і ще: «Сковорода часто здається у владі того раціоналізованого критицизму відносно Біблії, котрий вперше проявляється в Спінози і досить посилено розвивається в Європі в XVІІІст. Але подібність тут лише здається» [4, 70].

Нам видається доречно вести мову про різносторонні впливи на формування духовного світу будь-якої нації, про накопичення світового досвіду і про власний доробок у творенні духовного буття людства. Варто говорити як про асиміляцію, так і про коеволюцію. Для нас неприйнятною є позиція політиків, можновладців, які допускають агресивну, шовіністичну риторику стосовно нашого культурного минулого, про нашу недолугість, недорозвинутість, залежність від «старшого брата», будь-то Західного чи Східного. Та й самим українцям слід формувати духовний світогляд не на пропаганді ідеалів Жириновського, Затуліна, Rogozіна чи на підставі виступів сатирика Задорнова, черпаючи знання з бульварної преси чи політичних ток-шоу. А позбуваючись комплексів меншовартості, недолугих «хохлів», бидла досліджувати соціокультурні джерела. З даного приводу хочеться навести роздуми нашого земляка В. Зеньковського стосовно іноземних впливів: «Вплив Візантії був, звичайно, значним і глибоким, – він, до речі, ще не досліджений до кінця і не оцінений безпристрасно» [4, 34]. Відносно поширення духовної культури від пише: «...процес проникнення церковної просвіти з України в Москву отримав особливо значний характер» [4, 56]; далі: «Москва жадібно приймала в себе все, чим була багата Україна» [4, 58].

Якщо більшість дослідників вважає за пріоритет суспільної духовності над індивідуальною, то, на думку С. Кримського, духовність не тотожна духовному життю суспільства, вона різниться цілями та пріоритетами. Бо вона виступає як спосіб самоконструювання особистості і конституюється у вигляді покликання її носія. Він зазначає: «... якщо світогляд припускає вибір способу життя, то духовність пов'язана з вибором свого власного образу, своєї долі і ролі, одним словом, із зустрічі з самим собою» [6, 21].

Наразі ми спостерігаємо аксіологічну дезорганізацію суспільства і навіть у нові інформаційні, інноваційні часи оздоровлення суспільного і особистого життя потребує узгодження сьогодення з віковичними традиціями Святого Письма, духовними традиціями людства та культурно-історичними надбаннями нашого народу. Одним із важливих напрямків цього узгодження в ХХІ столітті є формування в контексті нового відчуття глобальності історії етики солідарності, порозуміння, толерантності і любові.

Ми не можемо взяти на себе відповідальність складати пророцтва, сказати в якому місці і в які часи відбудеться духовне просвітлення людства, розпочнеться процес духовного відродження нашої нації. Але ми твердо переконані, що цей процес відбудеться і розпочнеться він в царині любові до Бога, до ближнього, в людській солідарності, свідомості і відкритості духу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бердяев Н.А. Судьба России // Н.А. Бердяев. – М. : «Мысль», 1990. – 208 с.
2. Горський В.С. Історія української філософії: підручник / В. С. Горський, Кислюк К. В. – К. : Либідь, 2004. – 488 с.
3. Дух и реальность. Основы богочеловеческой духовности [Электронный ресурс] / Н.А. Бердяев. – Режим доступа до ст.: http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/Berd/_Duh_Real01.php.
4. Зеньковский В.В. История русской философии / В.В. Зеньковский. – Соч. в 4 кн. / В. Зеньковский: часть.1. – Л. : «ЭГО», 1991. – 220 с.
5. Калюжная Н.А. – Философский анализ опыта: экзистенциальные аспекты / Н.А. Калюжная // Вопросы философии. – 2009. – № 9. – С. 164–171.
6. Крымский С.Б. Контуры духовности: новые контексты идентификации / С.Б. Крымский // Вопросы философии. – 1992. – С. 21–29.
7. Кримський С.Б.: «Принципи духовності ХХІ століття»// День. –№ 210. –2002. – 15 лист.
8. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні / Д. Чижевський. – К. : Вид-во «Орій» при УКСП «Кобза», 1992. – 230 с.
9. Юркевич П.Д. Философские произведения / П.Д. Юркевич. – М. : Правда, 1990. – 669 с.

РЕЗЮМЕ

В. Дудченко. Историко-философские источники формирования духовности украинской нации.

В статье исследуются историко-философские источники и социокультурные влияния на формирование духовности украинского народа, исследовано украинские реалии духовного становления нации, рассматриваются механизмы возникновения, функционирования и перспективы духовной идентификации мирового сообщества, рассмотрены мировые глобальные кризисы и их негативное влияние на украинскую культуру, отмечены проблемные вопросы научных исканий ведущих зарубежных и отечественных мыслителей.

Ключевые слова: глобальные кризисы, духовность, морально-этические ценности, украинская национальная идея, духовное возрождение, духовное бытие.

SUMMARY

V. Dudchenko. Historical and Philosophical Sources of Spirituality of the Ukrainian Nation.

The author examines the historical and philosophical sources, and socio-cultural influence on the development of spirituality of the Ukrainian people, investigated the Ukrainian realities of the spiritual formation of the nation looks at the creation, operation and prospects of the spiritual identity of the international community, considered the world's global crises and their negative influence on

Ukrainian culture, marked by problematic issues of research pursuit of the leading foreign and domestic thinkers.

Key words: *global crises, spiritual, moral and ethical values, the Ukrainian national idea, a spiritual rebirth, spiritual being.*